

1.3. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ТЕКСТІВ

Розуміння та зрозумілість — аналіз термінології.

Залежність розуміння від сприймання.

Вплив мислення на розуміння текстів.

Залежність зрозумілості від складності й точності текстів.

Роль уваги у сприйманні та розумінні текстів.

Перспективи дослідження розуміння текстів.

Однією з найважливіших потреб людини є потреба в обміні інформацією. Передавати й отримувати інформацію можна лише за допомогою образів або знаків, точніше – знакових систем. Ці знакові системи можуть бути вербальними та невербальними. Вербальні знакові системи називають мовою, а психічний процес оперування мовою – мовленням, його результатом є тексти усні чи писемні. Мовлення є могутнім чинником формування людської свідомості. О. О. Потебня, видатний український філолог XIX ст., порівнював його з прозорим склом, за яким видно навколишній світ.

Одна з головних функцій мовлення – комунікативна. Її призначення полягає в тому, щоби передати іншій людині певну інформацію з метою зміни її банку знань, почуттів, рішень, тобто загалом вплинути на неї, змінити її поведінку.

Передавання інформації відбувається зовнішнім мовленням. Тому виникає питання: чи завжди людині, якій адресований текст, він зрозумілий, а якщо так, то наскільки? Саме цьому питанню (аналізу психологічних аспектів розуміння текстів, зокрема щодо їх сприймання, мисленнєвого опрацювання та ролі в цьому уваги) присвячена ця публікація.

Розуміння та зрозумілість — аналіз термінології

Перш ніж проаналізувати психологічні аспекти розуміння текстів, розглянемо зміст понять «розуміння» та «зрозумілість».

Розуміння – це процес, в якому головно залучені сприймання, мислення й увага, а результатом є побудована ідеальна модель фрагмента одного зі світів (реального чи віртуального). У процесі розуміння людина засвоює нові знання (запам'ятовує їх), може визначити причини та наслідки подій і на підставі цього приймати потрібні їй рішення.

Серед етапів розуміння виокремимо такі.

1. Етап сприймання (розкодування тексту). На цьому етапі відбувається розпізнавання образів окремих звуків чи літер, які в свідомості поєднуються в слова (знаки).

2. Етап підставлення замість слів їхніх значень і налагодження між ними зв'язків. Відбувається з урахуванням зв'язків між словами в тексті.

3. Етап утворення в свідомості, уяві людини ідеальної моделі фрагмента одного зі світів, який описано в тексті. Одним із варіантів такої моделі є, наприклад, будова твердження в логіці. Ця будова аналогічно до баз даних може містити для кожного простого речення тексту (запису) такі поля: а) вид логіки (значення: двозначна, багатозначна, ймовірнісна, модальна); б) квантори кількості (значення: жоден, одиниця, частина, весь); в) предикат; г) суб'єкт; ґ) об'єкт чи об'єкти.

4. Етап інтерпретації моделі, коли замість значень окремих слів підставляють конкретні об'єкти.

5. Етап аналізу коректності побудованої моделі розуміння. Тут, зокрема, відбувається зіставлення побудованої моделі з одним з описуваних у тексті світів. У разі виявлення некоректності моделі відбувається повернення на етап сприймання.

6. Етап застосування отриманого розуміння на практиці (цей етап факультативний). У разі невідповідності отриманого на практиці результату побудованій моделі розуміння відбувається повернення на етап сприймання.

Розуміння треба відрізнати від інтерпретації тексту, яке конструюється кожною людиною залежно від її життєвого світу. На від-

міну від розуміння, інтерпретація – це індивідуальне тлумачення тексту на основі підставлення в знаки, тобто слова, з яких складається текст, усіх їхніх можливих значень. Наприклад, щоб зрозуміти речення *Деякі дерева родять жолуді*, треба замість слова *дерева* підставити всі відомі людині з наявних у неї індивідуальних знань, досвіду види дерев, після чого вона зрозуміє, що, лише підставивши значення *дуб*, вона отримає істинне твердження. Під час інтерпретації на текст накладаються індивідуальні особливості кожної конкретної людини¹. Це пояснює, чому той самий текст може бути по-різному інтерпретований різними людьми, адже цілком можливо, що, наприклад, гість із Африки й не знає про існування дубів.

У розумінні виділяють такі його види: лінгвістичне, когнітивне та прагматичне.

Лінгвістичне розуміння тексту в людини з'являється тоді, коли вона уміє розпізнати лінгвістичні одиниці тексту (наприклад, слова чи синтаксичні конструкції) і визначати їх лінгвістичні категорії (рід, число, відмінок, час тощо). Проаналізуємо таке речення: *Глока куздра штеко вурнула бокра та гулячить бокренятко*. Декодування лінгвістичних категорій цього прикладу дає людині змогу з'ясувати, що *куздра* – це вона (суб'єкт дії), *бокр* – він (перший об'єкт дії), *бокреньатко* – воно, причому, ймовірно, дитинча *бокра* (другий об'єкт дії), *вурнула* – завершена дія, яку в минулому часі суб'єкт (*куздра*) виконав стосовно першого об'єкта (*бокра*) і т. д. Якщо такі операції виконано, незалежно від розуміння того, хто така *куздра*, хто такі *бокр*, *бокреньатко* тощо, то можна твердити, що лінгвістичне розуміння відбулось.

Існують норми щодо лінгвістичного розуміння: у тексті також можуть бути лише ті слова, які є в словнику людини, проте якщо автор використав нові або маловідомі слова, яких, найімовірніше, немає у словнику реципієнта, то він має їх пояснити у самому тексті.

¹ Серажим К. С. Сутність і природа інтерпретації тексту. 2008. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2342>.

Такі пояснення можуть мати найрізноманітнішу форму: примітки, малюнка, глосарія (список нових слів з їхніми означеннями, наприклад, кінці книжки), пояснень за допомогою синонімічних слів (слів-аналогів), операціонального означення, родо-видового означення тощо.

Когнітивне розуміння тексту з'являється тоді, коли людина уміє виконати над лінгвістичними одиницями (знаками) такі три дії: а) підставити замість них їхні конкретні значення, втім числі місце, час і ситуацію (див. наведений у попередньому абзаці приклад: *куздра* – лисиця; *бокр* – горобець і так далі), – це субститутивне когнітивне розуміння; б) вміти виконувати над ними потрібні операції, зокрема обчислення (наприклад, якщо *лисиця* з'їла *горобця*, то вона може з'їсти й *гороб'ятко*) – це операціональне когнітивне розуміння; в) вміти під'єднати до інформації тексту ту інформацію, яка в нього вже є (*лисиця* живе у норі, має руду шерсть, довгий хвіст тощо), – це кон'юнктивне когнітивне розуміння.

Порушення субститутивного розуміння виникає, наприклад, тоді, коли автор тексту вжив слова-омоніми, а реципієнт не може обрати одне з кількох його значень. За межами контролю може залишатися операціональне та кон'юнктивне розуміння тексту.

Із норми, яка стосується субститутивного розуміння, інколи доводиться робити винятки: автори з різних причин свідомо роблять текст «туманним». Що «туманніший» текст, то більше простору для уяви, тобто більше написано між рядками. Таке явище називають езопівською мовою. У тексті езопівську мову можна допускати лише за виняткових умов (наприклад, цензура, загроза життю, звільнення з роботи тощо). В усіх інших випадках «туманні» фрагменти тексту треба видаляти. Винятком із цього правила є гороскопи, які кожна людина може розуміти по-своєму.

Прагматичне розуміння тексту з'являється тоді, коли людина розуміє мету автора й тих об'єктів, які описані в тексті (див. попередній приклад: читач знає, що *лисичка* загризла *горобця* для того, щоб нагодувати своїх маленьких *лисень*; знає, що автор оповідання хоче повідомити йому нову інформацію про *горобця*, щоб розважити

його). Прагматичного розуміння тексту реципієнт повинен дійти щонайменше з виду літератури й жанру повідомлень. Зрозуміло, що поезію автор написав для того, щоб людина отримала естетичну насолоду; науковець написав статтю для того, щоб повідомити колегам-науковцям нову інформацію про навколишній світ тощо. Уточняти деталі такого розуміння автори можуть у передмовах чи післямовах. Робити це можуть також й інші автори, публікуючи про твір наукові статті, оцінюючи їх у рецензіях тощо.

У рекламних і пропагандистських текстах прагматичне розуміння не потребує контролю. У цих видах автори мають право маскувати мету тексту. Наприклад, учасник телепередачі про нові ліки, лікар найвищої кваліфікації з багаторічним стажем роботи, повідомляє, що його мета – лише поінформувати слухачів про новий вид ліків. Проте всі слухачі чудово розуміють, що насправді він закликає їх купити саме ці ліки.

Крім етапів і видів, виокремимо також рівні розуміння тексту залежно від його будови, а саме:

- розуміння слів (знаків), тобто їхніх значень;
- розуміння речень, яке полягає у налагодженні зв'язків між словами та їхніми значеннями;
- розуміння надфразних єдностей, яке полягає у налагодженні зв'язків між реченнями (надфразні єдності часто збігаються з абзацами);
- розуміння тексту як цілого, яке передбачає врахування контексту, конкретної ситуації.

Результатом розуміння є **зрозумілість**¹, тобто остаточна визначеність побудованої ідеальної моделі та її оцінка на основі засвоєного у попереднього досвіду зразка, стандарту, норми, принципу. Проте треба враховувати, що усвідомлення цієї моделі, її оцінки, можуть змінюватися залежно від ситуації та нового набутого досвіду людини. Зрозумілість тексту розглядають як статич-

¹ В україномовній літературі іноді як синонім уживають також термін «ясність».

ний психічний стан, коли реципієнт остаточно усвідомив значення слів, речень і цілого тексту.

Стосовно відмінностей у розумінні усних і писемних текстів треба сказати таке.

Усним текстам, призначеним для слухачів, порівняно з писемними, характерні простіші граматичні конструкції, вони мотивовані ситуацією і їх розумінню сприяє контекст, інтонація, жести, міміка мовця. Наприклад, у медіа використовують такі форми монологічних текстів, як виступ перед мікрофоном чи телекамерою, і такі форми діалогічних текстів, як інтерв'ю. Трудність розуміння усних медійних текстів пов'язана з тим, що у мовця немає безпосереднього зворотного зв'язку, тобто той, хто виступає, не бачить реакції аудиторії.

Говорячи про зрозумілість писемних текстів, треба враховувати нормативи читання для різних вікових груп та їхнє читачке призначення. Тому загалом некоректно вимагати, скажімо, від людей, які отримали освіту з геології, щоб вони розуміли музичні тексти.

У писемних текстах (наприклад, книгах, газетах, журналах) у читача так само немає безпосереднього зворотного зв'язку з їхніми авторами, через що писемні тексти мають меншу можливість впливу на читачів. Тому писемний текст апріорі передбачає підвищені вимоги до кваліфікації авторів текстів, якщо вони хочуть домогтися їхньої максимальної зрозумілості.

Одним із критеріїв визначення рівня (ступеня) зрозумілості тексту є можливість людини, яка сприйняла текст, реалізувати побудовану ідеальну модель на практиці, наприклад, прочитавши інструкцію по роботі з придбаним технічним пристроєм (припустімо, смартфоном), почати ним користуватися.

У медіа перевірку ступеня зрозумілості тексту виконує редактор. Особливо важливо перевірити ступінь зрозумілості для тих текстів, які пов'язані з описами об'єктів чи ситуацій, що загрожують життю людини, наприклад, інструкції для військових щодо використання воєнної техніки. Тому для визначення ступеня зрозумілості таких текстів іноді використовують так звані польові

експерименти, під час яких досліджуванім дають читати текст (інструкцію), а далі виконати з описаним об'єктом (наприклад, мінометом) потрібні дії.

З урахуванням викладеного, авторам текстів до початку їх створення варто визначитися, які види розуміння реципієнти повинні досягти і яким має бути ступінь цього розуміння. Крім того, треба також контролювати, чи зможуть реципієнти їх досягнути. Контроль зрозумілості є першочерговим завданням, бо людина підсвідомо послуговується правилом: що незрозуміле, то або погане, або хибне.

Залежність розуміння від сприймання

Розуміння тексту розпочинається з його сприймання – аудіального, візуального чи тактильного. Найважливішу роль тут відіграють такі особливості сприймання, як осмисленість (під нею маємо на увазі вміння розкодувати знаки тексту, тобто розпізнати звуки й літери), узагальненість і аперцепція. Існує різна глибина осмисленості такого сприймання тексту. Поверхневий рівень – це рівень, за якого реципієнт до кінця не усвідомив сенсу тексту, але може щось про нього розповісти (рівень презентації). На рівні робочого розуміння реципієнт розуміє основний зміст, проте лише в загальних рисах. При глибокому розумінні досягається усвідомлення сенсу тексту в найдрібніших деталях.

Перекодування інформації з сенсорної в смислову зумовлює зазвичай певні труднощі, бо для цього її треба осмислити та вписати в структуру вже існуючої. Вміння швидкого розкодування під час сприймання розвивається з віковим поступом людини. Воно тісно пов'язане з узагальненістю та аперцепцією. Смислова організація інформації у вигляді семантичного коду (на зразок тверджень логіки) є необхідною умовою її надходження у довготривалу пам'ять.

Зрозуміти текст неможливо, не виконавши хоча б елементарного узагальнення – сприймання конкретного випадку, поданого

в тексті як особливого вияву більш загального. Узагальненість сприймання так само, як і здатність розкодування, розвивається з віковим розумовим і мовленнєвим поступом людини. Знаряддя узагальнення завжди є слово.

Під час осмислення (розкодування) інформації, поданої в тексті, людина намагається пов'язати її з минулим досвідом. Це відбувається, зокрема тому, що інформацію сприймає не ізольоване око чи вухо, а конкретна людина з притаманними лише їй потребами, почуттями, індивідуально-типологічними особливостями. Залежність змісту та спрямованості сприймання від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, настановлень та індивідуально-типологічних особливостей особистості пов'язана з такою особливістю сприймання, як аперцепція.

Особливо дієвою є стійка аперцепція, а саме залежність сприймання тексту від таких стійких особливостей особистості, як світогляд, переконання, освіта тощо. Аперцепція може бути також тимчасовою, тобто пов'язаною з такими ситуативними психічними станами людини, як страх, депресія, ейфорія, натхнення тощо. Особливо важливим у тимчасовій аперцепції є психічний стан готовності особистості до певної активності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби, тобто настановлення. Настановлення може полегшити сприймання тексту, зберігаючи традиційну спрямованість у змінних ситуаціях або звільняючи реципієнта від необхідності приймати рішення і контролювати свою діяльність у стандартних ситуаціях. Але вона може спричинити інертність сприймання, внаслідок чого людина неохоче сприймає нову і незвичну, проте важливу для неї інформацію.

Сприймання текстів може ускладнюватись через надмірну швидкість передачі інформації. Це особливо стосується усних тестів (наприклад, темпу мовлення диктора) і візуальних (наприклад, біжучих стрічок рекламних оголошень, що містять номери телефонів чи банківських рахунків за такий проміжок часу, за який їх неможливо сприйняти чи записати). У разі необґрунтовано уповіль-

неної швидкості, навпаки, виникають інші проблеми: людина починає нудьгувати і переходить до іншої роботи. Згідно зі стандартом США, продуктивність сприймання друкованого тексту для учнів молодшого шкільного віку повинна становити від 80 до 158 слів/хв, для середнього шкільного віку – від 175 до 204, для старшого шкільного віку – від 214 до 250, для студентів – від 250 до 280, для спеціалістів – від 340 до 620 слів/хв¹.

Контролювати швидкість передачі нетермінованих повідомлень (читання надрукованих текстів) немає потреби, оскільки час для їхнього сприймання визначає сама людина. Особливості сприймання цих повідомлень такі: читають, ведучи очима уздовж рядка (прогресивні рухи – вперед і регресивні – назад) та роблячи паузи, під час яких і відбувається сприймання. У середньому в рядку завдовжки 8 см роблять 5 пауз, а в рядку завдовжки 12 см – 8 пауз. У людей, для яких опрацювання повідомлень є професією (коректори, редактори), кількість пауз може бути значно більшою (наприклад, у коректорів у середньому вона більша утричі). Сумарна тривалість пауз у 15–20 разів більша, ніж рухів очей. За 0,1–0,2 с реципієнт може сприйняти 4–5 літер, які не утворюють слова, і близько 20 літер, які утворюють слово. У більшості реципієнтів читання супроводжується внутрішнім мовленням («читанням про себе»). Таке внутрішнє мовлення відстає від просування погляду на час, який потрібен реципієнтові для сприймання у середньому 16 літер².

Опрацьовуючи писемні тексти, треба враховувати, що представники різних культур сприймають текст по-різному: європейської культури – зліва направо; культури народів Близького та Центрального Сходу – справа наліво; культури Далекого Сходу (Китай, Японія та Корея) – згори вниз, що зумовлено традиціями сприймання текстів (горизонтальним чи вертикальним, зліва направо чи справа наліво).

¹ Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи. 3-тє вид. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. С. 348.

² Там само. С. 348.

В Україні, тобто в межах європейської культури, треба враховувати механізм сприймання, згідно з яким тексти починають сприймати з верхньої частини аркуша зліва направо. Тому всі найважливіші елементи тексту (найновіші, найцінніші) доцільно розташовувати у лівій частині тексту.

Вплив мислення на розуміння текстів

Сприймання людини тісно пов'язане з мисленням. На розуміння тексту впливають ситуативні та постійні детермінанти мислення.

Ситуативні специфічні детермінанти стосуються різних способів подання людині тексту (аудіального чи візуального) та формування відповідних настанов на його сприймання. Людину можна заздалегідь попередити, що інформація, подана в тексті, надзвичайно складна, чи, навпаки, дуже проста, і це вплине на його усвідомлення. Ситуативні неспецифічні детермінанти – це мотивація людини, її емоційний стан, а також різні соціальні чинники. Щодо емоційного стану, то найкращим є збереження оптимального емоційного напруження. Надмірне емоційне збудження, підвищена ситуативна тривожність і прагнення знайти відповідь на поставлені в тексті питання якомога швидше негативно впливають на процес розуміння. Особистісна тривожність, з одного боку, може гальмувати процес розуміння тексту, а з іншого – розширити пошук незвичних варіантів для розв'язання творчих задач. До зниження ступеня розуміння буде вести також надмірна мотивація реципієнта. У такому разі мисленнєві операції будуть менш ефективні. Щодо впливу соціальних чинників на розуміння тексту, то тут відомий ефект соціальної інгібіції – погіршення продуктивності діяльності, її швидкості та якості у присутності сторонніх осіб, реальних і уявних, та ефект соціальної фасилітації, який виявляється у поліпшенні розумової діяльності індивіда у присутності групи. До соціальних чинників зачисляють також ситуацію змагань, яка в окремих випадках може спричинити стрес і в підсумку негативно

вплинути на процес розуміння тексту. Однак у деяких людей змагання позитивно впливає на перебіг мислення.

Щодо постійних специфічних детермінант процесу мислення, то це насамперед характер знань людини, її інтелектуальні здібності, особистісні риси тощо. Високий вербальний інтелект людини дає їй змогу ліпше зрозуміти текст, поданий у словесній формі; розвинений невербальний інтелект – навпаки, дає змогу краще зрозуміти інформацію, подану в наочній формі (рисунок, графіка тощо). Конформність може ускладнювати самостійний пошук оригінальних рішень. Постійними неспецифічними детермінантами є індивідуальні особливості людини, такі як критичність, самостійність, допитливість, швидкість мислення тощо, а також стилі й типи мислення. Особливого значення індивідуальні відмінності мислення набувають у час інформаційних воєн, коли реципієнт може легко потрапити у пастку дезінформації ворожих держав.

Усвідомлення змісту тексту відбувається за участі внутрішнього мовлення, бо інтелект «не приймає» зовнішнього мовлення, а лише внутрішнє. За його участі відбувається внутрішнє укладання висловлювання (у мовознавстві – простого речення; у логіці – твердження). Сучасні дослідження окреслюють внутрішнє мовлення як таке, що має максимально згорнуті граматичні структури та зміст, бо промовляти слова до кінця немає потреби. Крім того, для внутрішнього мовлення характерна фрагментарність, тобто пропускається те, що для людини само собою зрозуміле. У такому мовленні смислова сторона домінує над зовнішньою формою – елементи слів та їхніх значень можуть «склеюватися» в нові комбінації; немає наборів стандартних граматичних правил і складових алфавіту; усуваються суперечності в сприйманні ситуації; відбувається ситуативність, контекстність, ускладнюється переклад на зовнішнє мовлення. Зазначені характеристики внутрішнього мовлення, особливо складність перекладу на зовнішнє, заслуговує на особливу увагу. Це пов'язано з тим, що людина, створюючи текст, усний чи писемний, частину інформації може не артикулювати і залишити на

рівні внутрішнього мовлення, бо їй це само собою зрозуміло. Щоб реципієнт зрозумів текст, треба перейти від згорнутих, зрозумілих лише авторові думок до розгорнутих логічних і граматичних форм. У медіа цей перехід виконують, зокрема, редактори.

Залежність зрозумілості від складності й точності текстів

Синтаксична й семантична складності текстів безпосередньо впливають на ступінь їхньої зрозумілості. Тут під складністю (читабельністю) текстів маємо на увазі такі три чинники, від яких вона залежить: 1) середньої довжини вжитих у тексті слів (у кількості складів чи літер); 2) середньої довжини речень (у кількості слів); 3) кількості слів тексту, яких немає в словнику-мінімумі реципієнта (словник-мінімум¹ для будь-якої мови в середньому становить 3 тис. слів). У наш час складність будь-якого тексту можна визначити, наприклад, за допомогою застосунку Microsoft Word, який має таку функцію, як *Readability* (*Читабельність*) для багатьох мов світу. Для україномовних текстів її можна визначити за допомогою системи «Редактор»².

Між зрозумілістю й складністю існує обернена функціональна залежність: що складнішим для обраної автором реципієнтської аудиторії є текст, то нижча його зрозумілість, і навпаки: що простіший текст, то вища його зрозумілість. Складність тексту має відповідати можливостям конкретної реципієнтської аудиторії, для якої автор призначив цей текст, сприйняти його за умови середнього рівня напруження й навантаження. Це означає, що для обраної групи реципієнтів текст не має бути ні простішим, ні складнішим за її середні можливості.

¹ Партико З. В. Словник-мінімум української мови. Київ : Видавн. центр Інституту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. 80 с.

² Партико З., Булик С., Гронська І. Редакційна система «Редактор»: контроль складності, стилістики й пунктуації. *Вісник книжкової палати України*. 1998. № 4. С. 13–15.

Дотримуючись цієї норми, редактор повинен визначати складність за допомогою текстового редактора, а потім зіставити її з можливістю реципієнтської аудиторії сприйняти такий текст. Нагадаємо, що реципієнтська аудиторія, для якої призначено текст, має бути визначена заздалегідь, тобто ще перед редагуванням.

Щоб підвищити розуміння тексту, у ньому потрібно видаляти довгі слова чи замінити їх коротшими¹, скорочувати довгі речення й абзаци, а також видаляти слова, яких немає в словнику обраної реципієнтської аудиторії (наприклад, будь-які власні назви). Така ситуація доволі типова, її називають адаптацією тексту до рівня реципієнтів. Особливо важливою така адаптація є для навчальної, дитячої та публіцистичної літератури, адже автори таких текстів мають значно вищий інтелектуальний рівень, ніж їхні майбутні читачі, а тому в процесі творчості, забуваючи про реципієнтів, можуть вживати надто складні конструкції.

Для пониження зрозумілості (така потреба в медіа виникає значно рідше) потрібно виконувати дії протилежні до описаних (використовувати довші слова й довші речення), а також вживати більше невідомих слів, зокрема нові географічні назви, нові персоналії, нові назви організацій тощо.

Зі сформульованої закономірності випливає, що той самий текст одні реципієнти можуть не розуміти через його складність, а іншим він може видаватися занадто простим, що зумовлено різною попередньою підготовкою реципієнтів. Якщо вже така невідповідність трапилася, то зрозуміло, що текст не призначений для цієї групи реципієнтів.

Розгляньмо зв'язок точності тексту з його зрозумілістю. Тут під точністю маємо на увазі два її різновиди: точність слововживання

¹ Стосовно слів загальновідомі дві закономірності: по-перше, що частіше слово вживається в текстах, то воно зрозуміліше (винятки нечисленні); по-друге, що частіше вживаємо слово, то меншою є його довжина. З цього випливає висновок: що слово коротше, то вищий ступінь його зрозумілості, й, навпаки, що слово довше, то ступінь його зрозумілості нижчий.

й точність сприймання. Точність слововживання – це ступінь відповідності між значеннями слова в тексті й у тлумачному словнику. Точність сприймання – це ступінь відповідності між реальним світом та його сприйняттям автором (дійснісна точність), між сприйняттям автора і текстом (комунікативна точність), а також між текстом і його сприйняттям реципієнтом (рецептивна точність).

Що стосується зв'язку зрозумілості й точності тексту, то вони перебувають в оберненій залежності: що точніший текст, то менше він зрозумілий, і, навпаки, що зрозуміліший текст, то менш він є точним. Отже, зрозумілість і точність – це характеристики тексту, які мають обернений взаємозв'язок.

Наведемо такий приклад. Припустімо, в тексті є речення: *Петро сидів за столом і обідав*. Щоб зробити це речення точнішим, варто було б назвати день і час, коли відбувалася дія; як Петро сидів – прямо, зігнувшись чи згорбившись; яким був стіл – круглим чи квадратним; чи був стіл накритий скатертиною, а коли так, то якою саме; що їв Петро й т. п. Очевидно, якщо точно переповісти все це, то речення виявиться настільки довгим, а отже, складним, що сприйняти його буде вкрай важко або й неможливо. У підсумку речення стане максимально точним, але незрозумілим. Зразками таких вимушено точних речень розміром в одну-дві сторінки є формули винаходів, записані в патентах. Проте це спеціально узаконений виняток з правила.

Тому перед редактором завжди стоїть дилема: виправити текст так, щоб він був зрозумілим, але неточним, чи виправити так, щоб він був точним, але незрозумілим? Вирішуючи цю дилему, редактор завжди повинен пам'ятати: точний, але незрозумілий текст (без спеціальних на те причин) ніколи не буде сприйнятий реципієнтами в повному обсязі, а тому реципієнти не зможуть оцінити ні авторських, ні редакторських зусиль щодо точності. Ба більше, реципієнти взагалі можуть припинити сприймати текст через його надмірну незрозумілість. Тому редактор насамперед повинен дбати про зрозумілість, і, лише забезпечивши її, виправляти точність тексту.

Для кожного виду текстів редактор має віднайти індивідуальне компромісне співвідношення між зрозумілістю й точністю викладу. Опрацьовуючи тексти, редактор насамперед повинен забезпечувати їхню зрозумілість, навіть знижуючи їхню точність. Звичайно, це не варто розуміти буквально, тобто робити тексти максимально зрозумілими й мінімально точними. Тут йдеться лише про те, що для кожного виду текстів треба знайти оптимальне співвідношення між зрозумілістю й точністю. У публіцистичній літературі це співвідношення буде суттєво зміщене в бік зрозумілості, а в науково-технічній літературі – в бік точності.

Роль уваги у сприйманні та розумінні текстів

На всіх етапах сприймання і розуміння текстів важливу роль відіграє увага реципієнта. Загалом між зрозумілістю й увагою реципієнтів до опрацьовуваного тексту можна сформулювати таку тенденцію: що більшою і тривалішою є увага до опрацьовуваного тексту, то вищим буде ступінь його зрозумілості. Зменшення уваги або її тривалості приведе до збільшення помилок, а також необхідності повторного опрацювання речень. У цьому випадку треба враховувати, що концентрація уваги залежить від кількості об'єктів: що менше коло об'єктів, на які звернута увага реципієнта, то вища її концентрація; інтересу: що більше реципієнт зацікавлений у тексті, то концентрація вища; індивідуальних відмінностей: флегматики можуть легше сконцентруватися, ніж холерики. Водночас лише розфокусована увага дає змогу сприймати ситуацію у багатстві її проявів.

Крім сказаного щодо загального зв'язку уваги й розуміння тексту, можна перерахувати також низку способів привертання уваги до сприймання й опрацювання тексту. Попередньо поділимо всі тексти на дві групи: 1) тексти, до яких у реципієнтів є інтерес (ділові, наукові, інформаційні, технічні, довідкові, а також – частково – навчальні, публіцистичні, популярні, художні й дитячі); 2) тексти, до яких у реципієнтів інтересу немає (рекламні та – част-

ково – навчальні, публіцистичні, популярні, художні й дитячі). Деякі тексти належать водночас до обох груп, бо існування інтересу до них вирішально залежить від конкретного реципієнта.

Розглянемо способи привертання уваги з урахуванням наявності таких різновидів уваги: мимовільна, довільна та післядовільна.

Роль **мимовільної уваги**. Тексти першої групи зазвичай мають чітке спрямування на певну аудиторію реципієнтів (принаймні обов'язково повинні його мати). Тому насамперед потрібно контролювати лише те, чи привертають вони увагу серед аналогічних текстів. Засоби привертання уваги розташовують на самому початку тексту, наприклад, на його «обгортці» (у друкованих текстах – на обкладинці, оправі, титульному аркуші, першій сторінці; в електронних – у перших реченнях, перших кадрах). Початок – надзвичайно важлива складова тексту.

Привертання мимовільної уваги реципієнтів треба контролювати такими нормами на «обгортці» тексту.

- Подана нова, несподівана для реципієнтів інформація. Така інформація не обов'язково має бути вербальною (назва тексту, його перші речення), вона може бути й образною (малюнок на оправі).
- Подане екстремальне значення стимулу якогось об'єкта. Наприклад, використання на оправі однієї надзвичайно яскравої фарби, якоїсь однієї літери, що за розмірами суттєво відрізняється від інших, надзвичайно тихий голос диктора порівняно зі звучанням інших речень.
- Зображений об'єкт вищої, ніж у середньому для обраної групи реципієнтів, складності. Наприклад, на оправі посібника для третьокласників – слово довжиною у 25 літер, для школярів, які починають вивчати хімію, – формули хімічних сполук.
- Подано явну двозначність або порушено якесь загальновідоме правило. Наприклад, ця норма реалізована в назвах текстів *Маємо менше, ніж маємо* та *Біла корова дає біле молоко, а чорна – чорне?*

- Подано явну невизначеність. Наприклад, назва тексту *Що Ви зробите, коли до Вас постукає рекетир?*
- Подано контрастний об'єкт. Наприклад, Ф. Стендаль назвав свій роман *«Червоне і чорне»*.
- Зазначене обіцяне розуміння його об'єкта. Наприклад, самоучителі для навчання роботи на комп'ютері часто називають *«Вчимося працювати на комп'ютері – за три дні»*, *«Windows 11 – це просто!»*. Так реципієнтам обіцяють навчити їх того, чого вони не змогли зрозуміти раніше і чого вони не змогли навчитися з інших навчальних видань.
- Обіцянка отримання позитивних емоцій від сприймання тексту.

Тексти другої групи, як звичайно, розраховані на дуже широкі реципієнтські аудиторії. Мета таких повідомлень найчастіше полягає в тому, щоб у підсумку все ж змусити реципієнтів до конкретних дій (рекламні чи публіцистичні тексти) або задовольнити їх інформаційні, емоційні чи естетичні потреби (навчальні, популярні, художні та дитячі тексти). Це потребує від редактора контролювати не лише спосіб привертання мимовільної уваги, а й виникнення в реципієнта після цього уваги довільної і післядовільної.

Підтримання мимовільної уваги залежить від таких чинників.

- Інтенсивність подразника: будь-який достатньо сильний подразник, наприклад, сильний звук, яскраве світло, різкий запах тощо мимоволі привертає увагу людини і відволікає від сприймання тексту чи промови.
- Контрастність подразників: об'єкт більший/менший за величиною порівняно з навколишніми, початок чи припинення дії подразника мимоволі привертає увагу.
- Новизна подразника: поки не вичерпаний елемент новизни, увагу можна підтримувати досить довго.
- Переривчастість подразника: подразник, який то з'являється, то зникає, то посилюється, то послаблюється, привертає увагу.

- Рухомість подразника: подразник, що рухається, більше привертає увагу, ніж нерухомий.
- Структурованість подразника: до об'єднаних у цілісну структуру подразників увага привертається швидше і легше.
- Відповідність подразника внутрішньому стану реципієнта: людина зауважує те чи інше явище, коли воно стає співзвучним з її почуттями, потребами, намірами тощо.
- Інтерес до діяльності: що вищий інтерес, то більша зосередженість мимовільної уваги.
- Суб'єктивна значущість подразника: що більша суб'єктивна значущість впливу, то сильніша мимовільна увага до нього.
- Настановлення: що більша готовність людини до сприймання тексту, то краща увага.
- Потреби: те, що збігається з потребами особистості, насамперед привертає увагу.
- Емоційна забарвленість подразника чи діяльності: текст, який несе або позитивну, або негативну емоційну забарвленість, мимоволі викликає увагу.
- Вплив минулого досвіду: що більше знань, навичок, звичок пов'язано з текстом, який сприймаємо, то легше підтримувати мимовільну увагу.
- Обсяг тексту має бути таким, щоб час його сприймання не перевищував 10–20 хв. Це пов'язано з коливанням уваги: у сприйманні текстів період коливання становить саме 10–20 хв¹. Після цього відбувається мимовільне відволікання. Коливання уваги спостерігається навіть у дуже зосередженій і напруженій роботі. Це пояснюється неперервною зміною збудження та гальмування в корі головного мозку, а також спричинене дією на людину сторонніх

¹ Нижня границя (10 хв) здебільшого властива дітям, а верхня (20 хв) – дорослим.

подразників, зовнішніх і внутрішніх, які відволікають її від основного сприймання тексту. Інформацію, яка втрачається за цей час, можна компенсувати при її повторному сприйнятті. Якщо обсяг тексту потребує часу, що перевищує 20 хв, то його треба поділити на композиційні одиниці. Для поділу використовують спеціальні засоби. У статичних текстах (романі, монографії) – це кінець розділу, підрозділу чи параграфа. У динамічних текстах (радійні чи телевізійні токшоу) для поділу використовують паузи – музичні відеокліпи, рекламу.

Роль **довільної уваги** насамперед зумовлена вольовою регуляцією суперечливих мотивів, спонукань та інтересів. Згідно з результатами психологічних досліджень, довільна увага у сприйнятті текстів залежить від таких чинників.

- Переключення уваги. Низка повідомлень потребує постійного переключення уваги з однієї позиції тексту на іншу (наприклад, з основного тексту – на примітки, рисунки чи на відсилання до інших частин, розділів цього ж тексту). Таке постійне переключення уваги втомлює реципієнта і може спричинитися до того, що він узагалі перестане сприймати текст. Тому редактор постійно має контролювати кількість переключень, що припадають на одиницю обсягу тексту або на одиницю часу його сприймання. Кількість таких переключень для дорослої людини в науковій літературі в середньому становить $2,5 \pm 1,0$ на 2 тис. знаків¹. Звичайно, ця кількість залежить від віку та кваліфікації реципієнта (що старший і кваліфікованіший реципієнт, то більше переключень на одиницю часу він може виконувати). Дотримуючись цієї норми, редактор для малокваліфікованих реципієнтів повинен давати тільки

¹ Ці дані ми отримали внаслідок аналізу 30 наукових монографій. Для аналізу з кожної монографії обирали одну сторінку з тим самим номером.

внутрітекстові, для середньокваліфікованих – і посторінкові, а для висококваліфікованих – і позатекстові посилання.

- Динамічність передачі повідомлення: друковані повідомлення є нерухомими, а тому увага на них концентрується дуже короткий відрізок часу. На противагу цьому, ті самі повідомлення, подані як рухомий текст, наприклад як біжучий рядок на екрані телевізора, привертають увагу вже на значно довший відрізок часу.
- Рівень інтелектуального розвитку. Для реципієнтів однакового віку, але різного інтелектуального розвитку характерна різна тривалість зосередження довільної уваги: вищий інтелектуальний рівень реципієнта забезпечує довшу тривалість уваги.
- Ступінь розуміння тексту: за однакового віку й інтелектуального розвитку довільна увага буде тривалішою в того реципієнта, який краще розуміє текст.
- Формулювання запитань до тексту: якщо можна сформулювати запитання до побаченого/почутого, то увага буде тривалішою.
- Практичні дії: якщо у процес сприйняття тексту включені практичні дії, то увага буде тривалішою.
- Новизна: для людини в текстах постійно повинна з'являтися нова інформація.
- Інтерес до інформації: що вищий інтерес, то більша зосередженість довільної уваги.
- Завершення сприйняття тексту: незавершена діяльність сприяє підтриманню довільної уваги.
- Успішність діяльності: неуспішно виконане завдання продовжує підтримувати довільну увагу.
- Словесна регуляція: словесне нагадування самому собі про цілі діяльності підтримує довільну увагу.
- Емоційна збудженість: якщо об'єкт уваги спричиняє помірне емоційне збудження, то на ньому легше зосере-

дити увагу. Якщо емоційне збудження не пов'язане з роботою, яка виконується, наприклад, людину турбують її особисті проблеми, то це послаблює довільну увагу.

- Звичка людини: якщо людина звикла працювати зосереджено у різних умовах, то її увагу легше підтримувати довільно.
- Вплив минулого досвіду: що більше знань, навичок, звичок пов'язано з подією, до якої треба виявити довільну увагу, то легше її підтримувати.
- Психічний стан людини: наприкінці робочого дня, а також в кінці тижня увага послаблюється.
- Вік людини: у дітей тривалість зосередження довільної уваги коротша, у дорослих – довша.

Післядовільна увага. За той час, доки довільна увага утримується, текст має зацікавити реципієнта і викликати в нього потребу продовжити його сприймати. Якщо це авторові вдалось зробити, то в людини активізується післядовільна увага. Чинники післядовільної уваги ті ж самі, що й для мимовільної та довільної. Основним серед них є інтерес до тексту. Іноді на цьому чиннику надмірно акцентують. Тому післядовільну увагу зводять до зацікавленості, яка зумовлена особливостями тексту. Це є звужений погляд на природу цієї уваги, бо післядовільна увага – це такий прояв спрямованості особистості, коли сама діяльність переживається як потреба, а її результат особистісно значущий для людини. У виникненні післядовільної уваги важлива також звичка людини постійно працювати.

Перспективи дослідження розуміння текстів

На сучасному етапі розвитку науки, зокрема психології, проблеми розуміння текстів залишаються актуальними і різноманітними. Перелічимо деякі з них.

По-перше, це проблема обмеженості когнітивних ресурсів людини. Маємо на увазі обмеженість пам'яті й тривалість концен-

трації уваги під час сприймання великих за обсягом і/чи складних текстів. Як наслідок реципієнт може втрачати основну ідею тексту, плутати причинно-наслідкові зв'язки, не мати змоги узгоджувати нову інформацію з уже наявним у нього банком знань.

По-друге, це проблема обмеженості базових знань у реципієнтів, зокрема тих, які потрібні для осягнення нових знань. Негативну роль тут відіграє орієнтація значної частини тих, хто навчається, зокрема в університетах, на так звані клаптикові (не системні, не комплексні!) знання. Як наслідок виникають ситуації, коли сам текст може бути цілком зрозумілим для експерта й абсолютно незрозумілим для новачка.

По-третє, це проблема неоднозначності самого інструменту фіксації текстів, тобто мови. Адже, як відомо, більшість слів мови є багатозначними, крім того, в мові існують синоніми, омоніми, не кажучи вже про те, що частині слів у текстах автори надають індивідуальних значень (особливі труднощі це викликає в психології, а також в науково-технічній літературі).

По-четверте, це проблема налагодження зв'язків між тими об'єктами, які описуються в тексті. Адже лінгвістичні, зокрема синтаксичні, граматикотекстові зв'язки, не завжди це відтворюють. Унаслідок цього виникають труднощі з побудовою коректної моделі зв'язків між тими об'єктами, які описано в тексті.

По-п'яте, це проблема необхідності врахування зовнішньої ситуації, в якій відбувається опрацювання тексту (так званого зовнішнього соціокультурного контексту). Адже читачі з одного соціокультурного середовища можуть не розуміти алюзії, символіку або цінності, що містяться в тексті, створеному в іншому середовищі. Виявом цього є, наприклад, ситуація, за якої представники молодого українського покоління не розуміють анекдотів людей старшого покоління, які стосуються радянської дійсності.

Перераховані вище проблеми чекають вирішення, що допоможе здійснити нове покоління дослідників.